

A KÉSEI MAGYAR DESCARTES-RECEPCIÓ

LACZKÓ Sándor

A magyar karteziánusok XVII-XVIII. századi teljesítményét követően Descartes eszméinek magyarországi sorsa a XIX. században lényegesen másként alakult. A XVII-XVIII. századi magyar művelődéstörténetet és tudományos gondolkodást döntően befolyásolták és meghatározták Descartes tanai, a karteziánus és antikarteziánus eszmék beépültek a gondolkodásba. A formálódó magyar nyelvű filozófiai kultúrán belül a XIX. században viszont fokozatosan más prioritások kezdtek érvényesülni. A filozófia hazai művelése megváltozott körülmények és feltételek között működött tovább, új elvárások fogalmazódtak meg vele szemben. Descartes gondolatai már sokkal kevésbé hangsúlyosak voltak jelen, mint a megelőző századokban. Kant és Hegel tanai ugyan nem feltétlenül hatottak Descartes ellenében, ám megjelenésükkel közvetettebbé és áttételesebbé vált Descartes eszméinek hazai befolyása. Bár a magyarországi hegelianizmus egyértelműen a korábbi karteziánus előzményekre épült, a múlt század magyar nyelvű filozófiai vitáiban és publikációiban közvetlen Descartes-jelenlét alig-alig regisztrálható.

A XIX. század hazai filozófiai gondolkodásának a magyar nyelvű filozófiai kultúra megteremtése áll a homlokterében. Ez az igény a század társadalmi, gazdasági és kulturális modernizációs törekvéseinek természetes velejárója. A „*magyar nyelven filozófiát*” gondolata a XVIII. század végétől vált egyre erőteljesebb programmá. A gondolat egyik első megfogalmazója Benyák Bernárd volt, aki szerint a filozófia művelése terén „*a holt deák nyelvet fel kell váltani a magyarral*”.¹ A polgárosodási törekvésekkel összhangban ez a nyelvi- és kultúrateremtői program valósult meg a XIX. század végéig, s érdemes a folyamatról néhány szót ejteni.

A XIX. század első két harmadának hazai bölcselete nagyrészt Kant és Hegel nevében, gondolataik adaptációjával telt el. A kortársak legtöbbször véleménye szerint ugyanis a nevükben és általuk, vagy éppen velük vitázva lehet filozófiai kultúrát teremteni Magyarországon.² Ám a „filozófiai hátulmaradottságunk” okait megszüntetni kívánó fáradozások ellenére is csak fokozatosan alakult ki a magyar nyelvű filozófiai terminológia és szókészlet.³ Sokáig nem, vagy alig létezett filozófiai fordításirodalom, a klasszikus művek magyar nyelvű kiadása csak a század utolsó harmadában kezdődött el. Az „önálló” filozófiai kultúra megteremtésének akadályá volt az is, hogy nem volt a háttérben egy fejlett tudományos – ezen belül filozófiai – intézményrendszer, amelyre támaszkodni lehetett volna. Csak a XIX. század végére teremtődtek meg egy szervezettebb magyar filozófiai kultúra előfeltételei és intézményes keretei, s ekkorra érett be egy művelt, európai látókörű, külföldön iskolázott filozófusi generáció is. Az 1880-as évektől önálló filozófiai periodikák jelentek meg, filozófiai társaskörök jöttek létre, s a tudományegyetemen is egyre nagyobb teret kapott – a neoskolasztikus teológiai befolyástól mentes – filozófia oktatása.⁴

Az első magyar nyelvű Descartes-kiadások is ezen folyamatoknak⁵ köszönhették létüket, így az *Értekezés a módszerről* című mű kiadásának is ez áll a háttérben.

* * *

Descartes hazai recepcióját vizsgálva látnunk kell, hogy más az, amikor tudós magyar peregrinusok döntően latin nyelven értekeznek Descartesról, s más az, amikor a XIX. század végén magyarul szólalnak meg gondolatai. Különbség van aközött, amikor pusztán peregrinusi közvetítésben jelenítődnek meg eszméi, s aközött, amikor művei magyar nyelvű fordításban szélesebb hazai olvasóközönséghez is eljutnak. Ami tehát döntően megkülönbözteti a kései, XIX. század végi hazai Descartes-recepciót a megelőző századokétól, az a *bölcselet magyar nyelve*, illetve *Descartes néhány alapművének magyar nyelvű megjelenése*.

Az intézményes keretek megteremtése során a korszak magyar filozófusaiban tudatosulni kezdett a szomorú tény, hogy a filozófia világirodalmából, a bölcselet klasszikusaitól még szinte semmi sincs átültetve magyar nyelvre. A filozófiai könyvkiadás területén az 1881-ben Alexander Bernát és Bánóczy József szerkesztésében, az Akadémia anyagi támogatásával megjelenő *Filozófiai Írók Tára* című sorozat jelentette a korszakfordulót. A könyvsorozat létrehozásának eredeti célja, hogy a klasszikus filozófiai irodalom magyar nyelvű fordításköteivel terjessze a filozófiai műveltséget.⁶ A szerkesztők úgy gondolták, hogy a magyar filozófiai kultúra ügyét, a magyar filozófiai nyelv kialakulását leginkább az segítheti, ha klasszikus filozófiai műveket fordítanak magyar nyelvre. Mivel felfogásuk szerint a jelentős bölcseleti művei az emberiség közkincsét képezik, ezért sajnálatos, hogy magyar nyelvű fordításuk még nem kezdődött el, hiszen amelyik nemzeti kultúra nem merít belőlük, az önmagát károsítja meg. Vagyis az egyetemes filozófiai kultúrához való kapcsolódás egyik legalapvetőbb feltételét abban látták, hogy a bölcselet klasszikusainak gondolatai a hazai olvasóközönség előtt is ismertek legyenek. Így fontos feladatuknak tartották, hogy elkészítsék a

klasszikus művek magyar nyelvű fordításait, s ezeket – megfelelő szövegmagyarázatokkal el látva – megjelentessék.

Alexander Bernát mindjárt Descartes műveinek a lefordítását tartotta a legfontosabbnak. Így a sorozat első köteteként, saját fordításában, a Franklin Társulat kiadásában megjelentette az *Értekezés a módszerről*, valamint *Elmélkedések a Metafizikáról* című műveket. Descartes két főművének ez az első, autentikusnak tekinthető magyar nyelvű kiadása.

* * *

Amennyiben elfogadjuk, hogy a kései magyar Descartes recepciónak a fordításirodalom az elsődleges textusai, akkor ebben az esetben feltétlenül kései, de legalábbis megkésett hazai recepcióról kell beszélnünk. Az *Értekezés a módszerről* című mű megszületésétől számítva majd 250 évre volt szükség ahhoz, hogy magyar nyelven is megjelenhessen.

Alexander Bernát még ugyanabban az évben, a *Jeles Írók Tára* című sorozatban kiadta az *Értekezést* francia nyelven is, minden fejezethez külön magyarázatot fűzött magyarul, s a kötet végén biografikus és monografikus jellegű tanulmányokat is közölt Descartesról. Vagyis nem bízta a véletlenre Descartes gondolatainak magyar nyelvi közegbe való „beiktatását”. Lefordította és megjelentette két alpművét, ezzel terminológiát teremtett, kiadta az *Értekezést* franciául, magyarázatokkal látta el, sőt Descartes életéről és műveiről szóló tanulmányok közlésével segítette a magyar olvasók tájékozódását. Mindezt egy éven belül, 1881-ben.

Ha Descartes magyar recepcióját 1881 után is nyomon kívánjuk követni, akkor furcsa, ellentmondásos folyamatnak lehetünk tanúi. Elkezdődött műveinek magyar nyelvű kiadása,⁷ de Descartes – róla szóló publikációkban is regisztrálható módon – közvetlenül alig volt jelen a századforduló körüli időszak magyar filozófiai életében. Gondolatai áttételesen – más gondolati áramlatok megjelenítésében – természetesen jelen voltak, de filozófiai „alapkutatás” szintjén érdemben alig foglalkoztak vele. A bibliográfiai adatok áttekintéséből kiderül, hogy meglepően szegényes a korszak magyar nyelvű Descartes-irodalma, alig-alig született színvonalas publikáció róla.⁸

Mi lehetett ennek az oka? Részletes elemzés nélkül is megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelvű filozófiai kultúra a jelzett időszakban nagyrészt önmaga megteremtésével volt elfoglalva. Az elmaradottságát megszüntetni szándékozó program pedig alapvetően német filozófiai orientáltságú volt. A századforduló évtizedeiben kitüntetett jelentőséggel bíró neokantiánus, pozitivistá, nietscheiánus és/vagy neoskolasztikus filozófiai irányzatok és gondolatok hangsúlyos hazai megjelenése és befolyása pedig esetlegessé tették azt, hogy mi jelenik meg Descartesról, illetve gondolataiból magyar nyelven. Ami viszont megjelent, sajnos azon tanulmányok többsége sem volt túl magas színvonalú, jobbára Descartes gondolatait bírálták, mélyebb elemzésekbe alig bocsátkoztak. Elegendő itt egyetlen példát említenünk. Descartes születésének 300. évfordulója alkalmából – 1896-ban – mindössze négy tanulmány jelent meg a hazai szakmai lapokban, s ezekből is három a filozófus gondolatainak időszerűtlenségét hangoztatta, illetve alapvető, sőt „végzetes” tévedéseit kárhoztatta.

Kozáry Gyula *Descartes és Szent Tamás bölcselete* című mintegy 160 oldalas értekezésében egyenesen úgy summázott, hogy Descartes a múlté, s Tamásé a jövő. Szerinte Descartes racionalizmusa meghaladott, s csakis a Szent Tamás értelmében vett észfogalomnak, a hit óvatos racionalizálásának van létjogosultsága. Az elmúlt századok „bűnei” a ráció önhittségére vezethetők vissza, ideje hát kijózanodni és visszatérni Tamáshoz.⁹

* * *

Descartes alapműveinek kiadása terén azonban mára utolérte magát a magyar filozófiai kultúra. 1996 őszén látott napvilágot *A filozófia alapelvei* című mű, s ezzel Descartes minden fontos műve autentikus magyar fordításban is elérhetővé vált. Így az alapvető Descartes-korpusz ismeretében a magyar olvasó is felteheti a kérdést, ami Descartes születésének 400. évfordulóján az egész európai kultúra kurrens kérdése lehet. Nevezetesen, *hogy mit jelent számunkra a kartezianus örökség az ezredforduló küszöbén?*

Jegyzetek

- ¹ *Benyák Bernát* (1745-1829) a pesti piarista líceumban magyar nyelven oktatta a filozófiát, s tervezetet is készített a filozófia magyar nyelvű oktatásáról, illetve önálló filozófiai művet is alkotott *Egész logikából és oktatófilozófiából válogatott tizikkejek* címmel 1777-ben.
- ² A magyar filozófiai kultúra ügye a XIX. század harmincas éveitől a Hegel körül kibontakozó viták során fejlődött tovább. A hegelisták (*Tarcsy Lajos, Wurga János*) és az „egyezményes filozófia” képviselői (*Szontagh Gusztáv, Hetényi János*) között kibontakozó vita háttérében az a gyakorlati és elméleti motívum állt, hogy a különböző gondolatok mennyire szolgálhatják a nemzeti reformtörekvéseket.
- ³ A magyar bölcséleti műnyelv kialakításában egyik első és legjelentősebb állomás az Akadémia által 1834-ben kiadott *Filozófiai Műszótár*. A kiadvány célja, hogy hozzájáruljon a magyar filozófián belül uralkodó nyelvi anarchia kiküszöböléséhez. Az Akadémia a későbbiekben is napirenden tartotta a terminológiai kérdéseket, s tekintélyével elősegítette az alapvető filozófiai fogalmak meghonosítását, ám a magyar nyelvű fogalmi apparátus kialakulásában a döntő áttörést csak a klaszikus művek magyar nyelvű fordításai hozták meg a század végén.
- ⁴ A század utolsó harmadában megjelenő fiatal filozófusi generációnak (*Böhm Károly, Bánóczy József, Alexander Bernát, Medveczky Frigyes*, stb.) köszönhette létét a *Filozófiai Társaskör*, a *Magyar Philosophiai Szemle*, az *Athenaeum*, a *Filozófiai Írók Tára*, s a későbbiekben részben a *Magyar Filozófiai Társaság* is.
- ⁵ Emellett az is igaz, hogy egészen a század végeig volt egyfajta mentális ellenállás a kultúrateremtő törekvésekkel, illetve klasszikus művek magyar nyelvű fordításával szemben. Eme vélemények szerint a filozófia magyar nyelven úgysem hozhat eredményeket, ezért inkább a pallérozott német nyelvet kellene előnyben részesíteni, s német nyelven publikálni. A *Bölcséleti Folyóirat* hasábjain még az 1880-as évek végén is arról folyt a vita, hogy az egyházi iskolákban vajon megengedjék-e a magyar nyelvű filozófiaoktatást, vagy kizárólagosan ragaszkodjanak a latin nyelvhez.
- ⁶ *Alexander Bernát* kultúrateremtő törekvéseinek mögöttes motívumaként Descartes filozófiával kapcsolatos nézetei fedezhetők fel. „...e filozófia ... kiterjed mindenre, amit az emberi szellem tudhat, azt kell hinnünk, hogy egyedül ő különböztet meg bennünket a vadabb és barbárabb emberektől, s minden nemzet annál civilizáltabb

és műveltebb, minnél jobban filozófálnak benne az emberek, és így a legnagyobb jó, ami egy államban lehetséges, ha igazi filozófusai vannak...” (Descartes levél-előszava *A filozófia alapelvei* című műve francia kiadásához. In: Pompeji VI. 1995. 2. pp. 93-94.) Ezt a „civilizációs” igényt igyekezett szolgálni a *Filozófiai Írók Tára* című könyvsorozat, mely 1881 és 1919 között összesen 29 kötetet jelentetett meg, köztük Platón, Arisztotelész, Spinóza, Hume és Kant műveinek magyar nyelvű fordításait is.

⁷ Lásd függelék.

⁸ A Descartesról szóló magyar nyelvű irodalom bibliográfiáját (1881-1995) is tartalmazza a magyar nyelvű filozófiai irodalom számítógépes adatbázisa: telnet.opac.bibl.u-szeged.hu/filo

⁹ Kozáry Gyula: *Descartes és Szent Tamás bölcselete*. In: *Bölcséleti Folyóirat* XI. 1896. pp. 142-180., 358-411., 545-608.

Függelék

Magyar nyelvű Descartes-fordítások 1881-től 1996-ig.

1881

DESCARTES, René: *Értekezés az értelem helyes használatának módszeréről. Elmélkedések a metafizikáról.* [Filozófiai Írók Tára I.] Fordította és magyarázatokkal ellátta: Alexander Bernát. Budapest: Franklin Társulat 1881, p. 180 <A kötet végén Alexander Bernát tanulmányai *Descartes élete – Descartes rendszere – Descartes mint természettudós* címen, pp. 151-180.>

DESCARTES, René: *Discours de la methode pour bien conduire sa raison et chercher is vérité dans les sciences.* [Jules Írók Tára XVI.] Közrebocsátja és magyarázza: Alexander Bernát. Budapest: Franklin Társulat 1881, p. 148 <Franciául és magyarul írott fejezetekkel, Alexander magyarázataival, ill. a kötet végén Alexander Bernát tanulmányai *Descartes élete – Descartes rendszere – Descartes mint természettudós* címen, pp. 115-147.>

1896

DESCARTES, René: *Analytikai geometria. 1. rész. Síkbeli geometria. 2. rész. Térbeli geometria* Schlömilch, Rudio és Salmon nyomán. Budapest: Rozsnyai Kiadó p. 382

1898

ANALYTIKAI GEOMETRIA. Példák és megoldások gyűjteménye a síkbeli és térbeli geometria köréből, [René DESCARTES alapján] a Műegyetem I. éves hallgatói és szigorlatozók számára. Budapest: Rozsnyai Kiadó 1898, p. 383

1906

DESCARTES, René: I. *Értekezés az értelem helyes használatának módszeréről.* II. *Elmélkedések a Metafizikáról.* III. *A filozófia elvei* I. Fordította és magyarázatokkal ellátta: Alexander Bernát. [Filozófiai Írók Tára I.] 2-3. javított és bővített kiadás. Budapest: Franklin Társulat 1906, p. 275

1948

DESCARTES, René: A szabadságról. (J. P. Sartre válogatásában és bevezetőjével). [Officina könyvtár 101-102.] Ford.: Détshy Mihály. Budapest: Officina Kiadó 1948, p. 80

1953

DESCARTES, René: Válogatott szemelvények. Fordította: Kiss Géza és Ulrich Ferenc. Bevezető tanulmány: C. J. Gulian. Bukarest: Állami Tudományos Könyvkiadó 1953, p. 240

1958

DESCARTES, René: Értekezés a módszerről. (részlet, pp. 187-211.) Ford.: Szemere Samu. In: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény I. Budapest: Tankönyvkiadó 1958, p. 340

DESCARTES válasza Gassendi ellenvetéseire a *Metafizikai elmélekedések* című műhöz. (részlet, pp. 234-239.) Ford.: Szemere Samu. In: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény I. Budapest: Tankönyvkiadó 1958, p. 340

Hobbes ellenvetései Descartes *Metafizikai elmélekedések* című művéhez, DESCARTES VÁLASZAIVAL. (pp. 212-224.) Ford.: Szemere Samu. In: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény I. Budapest: Tankönyvkiadó 1958, p. 340

1961

DESCARTES, René: Válogatott filozófiai művek. Ford.: Szemere Samu. Bevezetővel ellátta: Rozsnyai Ervin. <Descartes és az újkori filozófia.> Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Nádor György. [Filozófiai Írók Tára, Új Folyam XX. kötet.] Budapest: Akadémia Kiadó 1961, p. 382 <A 2. kiadás 1980-ban jelent meg. A kötet az *Értekezés a módszerről*, a *Szabályok az értelem vezetéséről* és *Az igazság kutatása a természetes világosság által* című írásokat közli. >

1977

DESCARTES, René: A módszerről. Válogatta, bevezetővel és magyarázatokkal ellátta: Tamás Gáspár Miklós. Ford.: Alexander Bernát, Szemere Samu, Tamás Gáspár Miklós. Bukarest: Kriterion Kiadó 1977, p. 188 <A kötet az *Értekezést*, a *Szabályokat* (magyarázatok nélkül), valamint egy *válogatást Descartes és Erzsébet hercegnő levelezéséből* közül.>

DESCARTES, René: Levelek Erzsébet hercegnőnek. In: *Ima az Akropoliszon. A francia esszé klasszikusai*. Budapest: Európa Kiadó 1977. pp. 43-61.

1980

DESCARTES, René: Szabályok az értelem vezetésére. (részlet, pp. 46-58.) Ford.: Szemere Samu. In: *Szöveggyűjtemény a filozófiai gondolkodás főbb áramlatainak tanulmányozásához*. Budapest: Tankönyvkiadó 1980, p. 406

1991

DESCARTES, René: Értekezés a módszerről. Fordította, bevezetővel és előszóval ellátta: Alexander Bernát. Közreadta a Tekintet Alapítvány. Budapest: Kossuth Kiadó 1991, p. 110 <A 2. kiadás 1992-ben jelent meg.>

1992

DESCARTES, René: Elmélkedések a metafizikáról. (részletek, pp. 164-185.) Ford.: Alexander Bernát. In: Bevezetés a filozófiába. Szöveggyűjtemény. Szerkesztette: Steiger Kornél. Budapest: Holnap Kiadó 1992, p. 343

DESCARTES, René: Értekezés a módszerről. (részlet, pp. 66-69.) Ford.: Szemere Samu. In: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény tanítóképzős hallgatók számára. Debrecen: Kölcsey Ferenc Tanárképző Főiskola 1992, p. 210

1993

DESCARTES, René: Értekezés a módszerről. In: Igazságkeresők. Galileo Galilei és René Descartes művei. Ford.: Zemplén Jolán. [Populart füzetek 33.] Szentendre: Interpopulart 1993, p. 77

DESCARTES, René: Értekezés a módszerről. [Matúra Bölcsélet I.] Ford.: Szemere Samu és Boros Gábor. Budapest: Ikon Kiadó 1993, p. 85 <Teljes, gondozott szöveg. A művet 2. és 3. kiadásban 1994-ben és 1996-ban jelentette meg a Matúra.>

DESCARTES, René: A szerző levele a könyv fordítójához, amely itt előszóul szolgálhat. Ford. Gulikai Márta. In: Különbség 1993/2. pp. 26-35. <Levél-előszó Descartes *A filozófia alapelvei* című művéhez.>

DESCARTES, René: Értekezés az értelem helyes használatának módszeréről. (részlet, pp. 22-32.) Ford.: Szemere Samu. In: Filozófiai szöveggyűjtemény középiskolások számára. Budapest: Nemzeti tankönyvkiadó 1993, p. 342

1994

DESCARTES, René: Elmélkedések az első filozófiáról. Ford.: Boros Gábor. Budapest: Atlantisz Kiadó 1994, p. 230

DESCARTES, René: A lélek szenvedélyei. Fordította és az utószót írta: Dékány András. Szeged: Ictus Kiadó 1994, p. 189

1995

DESCARTES, René: A szerző levele a könyv fordítójához. Fordította: Dékány András. In: Pompeji VI/2 (1995), pp. 92-105. <Levél-előszó *A filozófia alapelvei* című 1647-ben franciául kiadott műhöz.>

1996

DESCARTES, René: A filozófia alapelvei. Fordította: Dékány András. Budapest: Osiris Kiadó 1996, p. 160.

József Attila Tudományegyetem
Filozófiai Intézet

Esz:

M285